

Egy magyar szócsalád:

hopp, hoporcs, hömpölyög, hederít.

Hoporcs (*huporcs*, *hoporty*, háta-*hoporjás* stb.) szavunk eredetével már számosan foglalkoztak, azonban e szócsoport magyar nyelvtörténeti sorsát, fejleményeit — tudomásunk szerint — még senki sem tekintette át. Most — bizonyos újabb adatok birtokában — megkíséreljük, hogy rávilágítsunk ezekre a vonatkozásokra is.

Szavunk finnugor kapcsolataival már többen foglalkoztak. B u d e n z (MUSz. 114) a *hoporcs*, *hoporty* 'tuber, salebra' (adj. *hoporcsos* 'salebrosus; holperig, uneben'); *huporcs* id. (*huporcsos* Kriza); *hoporj*, *hoporja* id. (*hoporjás*: háta *h.* 'salebrosus' Molnár A.) szavainkat a következő finnugor adalékokkal kapcsolja össze:

md. *kopeř* 'rücken': *käd-k.* 'handrücken' (Reg.); *kopir* 'rücken, boden eines gefäßes' (Ahl.) | mdE. *kopere* 'rücken'; *kupoř*, *kupořks* 'erdhaufen, kleiner hügel': *kupořkseu* 'hügelig, hümpelig'.

A fenti adatokhoz fűzött magyarázatában megállapítja, hogy a m. *hoporcs* és mdE. *kupořks* -cs, illetve -ks eleme kicsinyítő képző; azonban a *hopor*-, md. *kupor*-, *kopir* tőszó is még -r-képzős származéknak látszik. Itt utal a m. *hupás* (*háta-hupás* = *háta-hoporjás*) adatra, amely szerinte a md. *kopa* 'beule, geschwür' | mdE. *kopa* 'beule': *kopav* 'voll beulen' adatokhoz csatlakozik. (Ezen keresztül utal a *hupolyag*, *hólyag* szavakkal s az ugor *kyb* — 'tumere, tumescere' alapszóval való kapcsolatra. S szintén az utóbbi alapon idevonhatónak tartja a következő -r-képzős tőszavakat: észt *kobar* (g. *kobara*) 'traube, büschel, haufen': *kobarine* (g. -*rize*) 'knopperig, uneben, runzelig'; — *kobr* (g. *kobru*) 'schaum'; — *koberik* (g. -*iku*) 'wurst' | lp. *kvobber* 'fungus, schwamm'. Továbbá: zürjP. *kibiš* 'uneben, holperig'.

D o n n e r (VerglWb. 268) a magyar szót a f. *kupera*, *kuperias* 'bauchig, gewölbt, convex' — *kupura* 'kleine beule' — *kupula* 'ua.' — *kuppelo* 'kleiner höcker, beule', valamint a mdE. *kopore*, md. *kopeř* szavakkal veti egybe, megemlítvén, hogy B u d e n z összevetése a mdE. *kupoř*, *kupořks*, *gubor* adatokkal is teljesen jogsult.

A magyar szóval kapcsolatos finnugor párhuzamok körét **Wichmann** rendkívül kibővítette (Zum Stufenwechsel im Ungarischen: FUF. VII, 40—1; A moldvai csángó mássalhangzók történetéből: MNy. IV, 458). A *hoporj*, *hoporty*, *hoporc* 'kidudorodott csomó valamely test felszínén, kiálló görcsös púp, hupa, czipó, apró domb' (*hoporc* *sos jakéreg*, *h. bőr*, *h. mellű* és *hátú* 'nyomorék'), *hoportyag* 'valamely testnek fölcseresedett, elváló, feldudorodó héja, kérge, felszíne' szavakhoz CzF. (vö. még NySz., MTsz.) a következő finnugor adatokat sorolja:

Vog. Munk. *χâpi*: *kâl-χ*. 'a lecsüggesztett kézfe felső domborulata', *puñk-χ*. 'koponya, fej'; *khoplñ* 'dombos'; Zürj. Wied. *kopir* 'überhängen, vorragen, bausch, ausbucht'; *kopirtñi* 'beugen, hücken, neigen, krümmen'; *kopirt'ł'sini* 'sich beugen'; *kopirt'ł'sis* 'buckliger'; votj. Munk. S. *kupires*, *gubires* 'púpos', *kupiri*: *pid-k*. 'tér dhajlás', *kupirmini* 'begörcsülni, összehúzódni', *kupirmem kišno* '(görcstől) összehúzott asszony'; cser. *kopfara* (< **kopra*) 'göröngyös, rögös'; Troickij *wujkoprak* 'koponya'; mord. M. Ahlqv. *kopyr* 'rücken, boden eines gefässes', Reg. *käd-koper* 'kézhát', Ahlqv. *kopaška*: *pfea-k*. 'koponya', E. Wied. *kupoł-fks* 'erdhaufen, kleiner hügel'; lp. K. *kippe*: *višne-k*, N. *kuehp*: *ueju-k*. 'koponya'; finn *koppa* 'etw. gehöhlt od. gewölbt, vorderteil des kopfschädels, stirn, kappe, glocke, korb, schale, nach dem regen hart gewordene erdfläche', *hatun-k*. 'hut-kopf', *koppa-mato* 'insectum crusta dura munitum', *koppa-nokka* 'nusus l. rostrum aquilinum', *koppara* (*kopara*): *maa on -assa* 'die erdfläche ist zugefroren', *sormet ovat k-assa* 'die finger sind zusammengeschrumpft, starr (vor kälte)', *koppura* 'rauch, uneben; krummer, zusammengetrockneter zustand', *k.-kynsi* 'der steife, krumme finger hat' (Renvall, Lönnrot). — Végezetül utal **Buden z** (MUSz. 114) már fentebb idézett mordvin összeállítására. **Munkácsi** (ÁKE. 428) kísérletét, amely a vog., md., lp. és finn (*koppa*) szót a m. *kupa* 'tarkó' szóval állítja össze és az egész szócsaládot árja eredetűnek tartja (vö. szkr. *kapāla* 'schale, schüssel, hirschale' stb.) helyteleníti, utalva a m. *kupa* 'trinkschale, humpen (tréf.), kopf, schädel' szó szláv jövevény voltára. (**Barcz**i, SzófSz. is a latin *cupa* 'edény' vagy szláv *kupa* 'pohár, tányér' stb. átvételének tartja.) **Wichmann** két közleménye közt csak az a különbség, hogy az előbbiben (FUF. VII, 40—1) a MNy. IV, 458 közölt adatokhoz még idevonta a „zürj. *kopira* 'krumm, buchlig', cserM. *kopturya* 'trocken, hart und strumpfig werden' (zB. eine nasse Haut)" szavakat is.

Paasonen (MordwChrest. 81) a m. *hoporj*, *hoporc* szavakhoz fűzi md. *kopoř*, *kopoře* E., *kopar*, *kopâr* 'rücken (der obere teil)' adatokat, továbbá a f. *koppa*, *koppara* (*kopara*), *koppura*; *kuppu*, *kuppura* szavakat. **Beke** (CserNytan 118) **Paasonen** fenti md. adataihoz a következő cseremis adatkat vonja: kM. *kopturya* 'trocken, hart u. schrumpfig werden

(zb. eine nasse haut) (ez utóbbira vö. *Wichmann*: FUF. VII, 40). *kUr.*, *kCar.* *koptāra* (< **kopra*) 'rauh, uneben'; továbbá zürj. *kopir* 'vorragen, bausch, ausbuchtung', *kopira* 'krumm, buchlig' | votj. *kupires*, *gubires* 'bucklig', *pid-kupiri* 'kniebeuge'. (Talán utóbbihoz kapcsolandó a cser. *kustrá* 'hoporcso, dombos; nicht eben, hügelig'. *Troickij*, *Cseremisko-russkij slovar*. Kazán, 1894 alapján idézi *Szilasi*: *CserSz.* 101.)

Wichmann azonban fenti egyeztetéseivel ellentétben (FUF. XI, 212) a m. *göb* 'buckel, höcker, bauchung od. rundung am gewächs od. am körper' szóhoz vonja: vog. (Ahlqu.) *käp* 'haufen, hügel', (Munk.) N. *kap* 'hügel (domb)', Md. *käp* (tő: *kämp-*) 'haufen', K. *kämp* 'erdhaufen' | zürj. Wied. *gumbir* 'biegung, krümmung, buckel' (mit bewahrtem nasal). (*Wichmann* e megjegyzésének helyességét *Uotila* kétségbevonja, mert szerinte egyáltalán nem biztos, hogy a zürj. *gumbir* -mb-je megőrzött régiség (vö. zürj. *gumjanira* 'krummgeschnäbelt', ebből: *nira* 'geschnäbelt', hanem inkább későbbi kölcsönzés vagy fejlemény. Vö. *Uotila*, MSFOu. LXV, 361.) Votj. IM. *gubires*, U. *gubires*, *gubires*, S. (Amin.) *gubres*, (Munk.) + *gubiräs* + *kupiräs* 'buckelig, krumm' | lp. N. *goabad* 'incurvatus, inflexus', *goabaget* 'incurvari, inflecti' | fi. *kampura*, *kampera*, *kampela*, *kempura*, *kämpyrä* 'krumm, gekrämmt, gebogen', *kempelöityä* 'sich krümmen, krumm werden'. Ez az egyeztetés azonban nem meggyőző (vö. *Bárczi*, *SzófSz.*), s a *göb* esetleg a fgr. eredetű *bog* szó *gob* változatának magashangú párja (vö. FUF. XI, 212). Elég ugyanis, ha *Szinnyei*-vel (vö. NyH.⁷ 34—5) a szabályos hangtani megfelelések álláspontjára helyezkedünk s akkor a bizonyos fokig zavaróan ható nasalisos adatainkat kikapcsolva a *hopores*, *hoportyagos* stb. finnugor rokonságába csak a tiszta zárhangot tartalmazó adalékokat vonjuk be. (A magyar nyelvi nasalisos fejlemények: *homp*, *komp* stb., amint alább látni fogjuk, úgys kikapcsolódnak.) Így a *hupores* és rokonai az *epe*, *ipa* stb. sorába fognak tartozni.

Mindezek alapján *Szinnyei* (NyH.⁷ 142) a *hupores*, *hoportyagos*, *háta-hoporjäs* finnugor rokonságát a következőképpen állította össze: votj. *kupires*, *gubires* 'púpos' | zürj. *kopira* 'görbe, púpos'; *kopirt-* 'meghajlít, meggömbít' | cser. *koptāra* (< **kopra*) 'érdes, göröngyös' | md. *kupof*, *kup'orks* 'bucka' | f. *koppura* 'érdes, rögös; gémberegettség, töpörödöttség'.

Wichmann fenti (FUF. XI, 212) véleményével némi rokonságban van a zürjén és votják adatok tekintetében *Uotila* felfogása (MSFOu. LXV, 11), aki a votj. *gubiräs* és *kupiräs* adatokat nem kapcsolja össze (vö. NyH.⁷ 142). Véleménye szerint a szókezdő *g*-vel és szóbelseji *b*-vel található változatok, (*gubiräs* stb.) elválasztandók, a *kupiri*, *kupirt-* stb.-től, ahogy azt *Wichmann*: FUF. XI, 212 is tette. Ami a SM. *kupiräs*-t

illeti, ez szerinte nyilvánvalóan a *gubträs* és *kupiri*, *kupirt*-keveredéséből keletkezett; e két szó jelentése ugyanis közel áll egymáshoz. Azonban lehetségesnek tartja, hogy a *kupiräs* egyenesen a *kupiri*-hoz tartozik, utalván pl. a zürj. *kopira* 'buckelig' adatra. (Ez utóbbihoz l. még *kopirtni* S 'biegen, beugen, krümmen'; votj. *kupirtinĩ* ua., *kopirt'sini* S 'sich bücken, sich beugen'; *koprasni* au. Uotila: SyrjChrest. 102).

Wichmann egyeztetési kísérletének (FUF. VII, 40—1 és MNy. IV, 458) gazdag anyagából Liimola (FUF. XXVI, 89) is több adatot kivont: a vog. *xapi*: *puñk-xapi* 'cranium, caput', *kät-xapi* 'der gewölbte handrücken' adattal együtt a f. *koppa* 'etw. gehöltes od. gewölbtes, vorderteil des kopfschädels, stirn usw.', lp. *kippe*: *višne-k*. stb. 'hirschschale' adatokat is. (A vogulra vö. még Kannisto: MSFOu. LXVII, 172).

Ami most már ez egyeztetési kísérletekből tanulságként leszűrhető, a következőkben foglalható össze: szavunk Szinyne i ismertette (NyH. 7 142) finnugor kapcsolatai csak annyiban szenvednek módosulást, hogy a votj. *gubträs* valószínűleg nem tartozik ebbe a sorba (vö. Uotila; MSFOu. LV, 11). A többi adatok tekintetében nincs kizáró ok.

E kérdés finnugor egyeztetésének oldalhajtása a *homp* 'csúcsosan fölhányt föld- v. kavicsshalom' fgr. egyeztetése a f. *kumpu* 'hügel in einem morast, hügelchen', *kumpua* 'anschwellen, sich erhöhen', *kompakko* 'hügel, unebener boden' és észk. *kümp* 'unebenheit', *kummuma* 'sich häufen, ansammeln', *komp* 'hügelchen, höcker, erhöhung' stb. szavakkal. A fgr. **mpp* ~ **mpp* magyar -p- és -mp- megfelelésére vonatkozólag vö. Wichmann: FUF. XI, 182, ahol éppen a *homp* szóval kapcsolatban szintén a fi. *kumppu* (*kumpu*) 'hügel, höhe, anhöhe' s — bár kérdőjelezve — a zürj. *gup'es* 'bauchig, gewölbt (pl. die schale, das boot)', vog. + *khoplin* 'hügelig' adatokra utal. Ezekre vonatkozólag azonban vö. a nasalisos fejleményekkel kapcsolatban fentebb elmondottakat, amelyekhez csak annyit jegyzünk meg, hogy amint véleményünk szerint a magyarban a p-s adatok az elsődlegesek (l. alább), s az orrhang + zárhang kapcsolatot másodlagos fejleményűnek tartjuk, nem lehetetlen, hogy a hasonló rokonnyelvi adatok is (f. *kumpu*, é. *kümp* stb.) ugyancsak ilyenfajta másodlagos fejlemény eredményei.

*

I. Ha most már további vizsgálataink szempontjából kiindulási alapot akarunk teremteni, a *hoporcs*, *hoportyagos* stb. származékokra vonatkozó adataink felsorolása és vizsgálata előtt meg kell keresnünk — mégpedig lehetőleg a mai magyar nyelvből vagy a nyelvemlékekből — azt az alapszót, amelyekből már ezek a származékok is képződtek. E tekintetben Bude n z (MUSz. 114) véleménye szolgálhat kiindulási pontul, amely szerint a m. *hoporcs*, md. *kupořks* stb. adatokban a -cs

és -ks kicsinyítő képző, de még az így megmaradt tő is -r képzős származéknak látszik (vö. a m. *hupa*, *hupás* szóval). Tehát *B u d e n z* gondolatát továbbfolytatva a *hopor-* tőből az -r képző elhagyásával egy *hop* (*hopo-*) alapszóra van szükségünk, amely hasonló jelentéstani funkcióban használatos, mint a *hoporcs* és további származékai, s ebből a *hop* (~ *hup*) szóból további -a névszóképzővel alakult a *hupa* (*hepe-hupa*, *hátahupás* stb.). Mint annyiszor, *B u d e n z*nek ez a gondolata is helyesnek bizonyult, mert a magyar népnyelv ma is ismeri és használja, mégpedig teljesen hasonló jelentésben a *hop* (~ *hopp*) szót.

Még 1941 tavaszán a biharmegyei Konyáron Bukovinából hazatelepített székelyek közt gyűjtvén, figyelmes lettem a *hopp*, *hoppos* szóra. A szó jelentését megvilágító példamondatok a következők (Máté Antal 44 é., r. kath. vallású földműves, istensegítsi lakos kiejtéséből):

„Elakattam egy *hopnál*, *monygyuk*. A szánok kivágják az utat a *naty* hónap üdejébe.“ — „*Tuggya*, amikor *hoppos* az út, mikor van ez a hófuvás, *eggyik* (szán) *megy*, a másik még nem *megy*, akkor *eggyik* a másikat *taszlecca*.“ — „*Mán kezd hopposodni az út*.“ — „A *szeker* és *csinál* *hoppos* utat, de a *lëkhamaráp* *csinálja* a szán. A *szikonyos föld*, amit *viszen* a *kerek* *magavál*. *Akad* valamijen *döccsenő*, ott a *kerek* *fëlmerit* *magára* *nagyob* *mennyiségü* *szikonyt* *abból* a *sárból*, *alik* *fördul* *eggyët-kettőt* a *kerek* *esëllëg*, *oszt* *akkor* *lezuppan* *rula*, *leësik*. *Mos* *jó* a *másik* *szekër*, *oszt* *az* *is* *csak* *fëlvészën* *magára*, *mëgën* *csak* *lezuppan* *róla*, *oszt* *oda* *letësz*. *Ugyebár* *ez* *töpször* *mëgyën*, *töp* *szekër* *egymás* *után* *ety* *kis* *csomól* *tësz* *oda*. *Itt* *egy* *lik*, *amott* *egy* *csomó*, *itt* *egy* *lik*, *amott* *egy* *csomó*, *és* *ez* *igy* *mëgyën*, *eggyik* a *másik* *után*. *Ez* a *hoppos*.“ — „*Mán kezd hopposodni az út*.“ — „A *viszfojásnál* *vannak* *ják*, *ojan* *csutkók*, a *víz* *mëgárad*, *hossa* *magavál* *aszt* a *füvent*, *oszt* *ot* *valami* *akadáj* *kap*, *mërt* *ott* a *víz* *valamivël* *tërpëbb*. *Ott* *ojany* *gyakori* *akadáj* *csinál*, *letësz* a *füvent*, *ërë* *monygyuk*: *Ëjnye*, *mijë* *hoppos*!”

A fenti példamondatokból a *hopp*, *hoppos* szónak a következő jelentései bontakoznak ki: 1. 'sárcsomó, bucka; buckás, gidres-gödrös, sáros út'; 2. 'fagyott hócsomó, hóbucka; hóval belepett, gidres-gödrös út'; 3. 'egyenetlen, gödrös, buckás folyómeder, vízfolyás'. Szavunk tehát elválasztandó a *hopp!* indulatszótól, amely táncszóként is használatos és ugrás, szökélés alkalmával szokták mondani Európa majdnem minden népénél, amint ezt a különböző idegennyelvi szótárak is bizonyítják.

Szavunk — csekély változással — megtalálható a moldvai északi-csángó nyelvjárásban is, amely állandóan érintkezett a bukovinai székely nyelvjárással, a következő alakban: *hōp* (-*ppát*, -*ppák*) 'Huckel auf dem Wege' (ÉCsángóSz.). Hasonlóképpen idetartozhatik a gyerővásárhelyi *Hoppódal* ~ *Kosta*

Hopei (kaszáló) 1941-ből való helynév is (vö. Szabó T. Áttila, Kalotaszeg helynevei. I, 161). Azonban valószínűbb, hogy ez az ugyanott szép számban előforduló *Hoppa*-összetételű helynevekhez hasonlóan (l. alább) magánhangzókivétel-sel (elisióval) képzett alak egy eredetibb **Hoppa-ódal* alakból. Erre mutat egy 1785-ből s ugyanonnan való változata valószínűleg ugyanennek a helynévnek: *Az Hoppa oldalán* (Szabó: i. m. I, 152). Ugyancsak ismeri vagy legalább is száz éve még ismerte a Csallóköz népnyelve is ezt a szót *hoppjég* összetételben, amint ezt a TudGyűjt. 1821. évfolyama egy névtelen írójának következő sorai bizonyítják: „K a r, a' többek közt, annyit is tett eleinknél, mint: p a r t, r i p a. Erre mutat még ez a' szó *kar-ally*, a' Duna vagy Vág *K a r a l l y a*, melly tészí, apadáskor a' part aljától fogva a' víz széléig fekvő földet. *K a r - a l y* jég tészí a' Duna vagy más folyó víz szélén lévő jeget; melly alól, ha a' víz leapad, akkor az a' jég *h o p p a n* maradni mondatik. Innen *h o p p j é g*, az az olyan jég, melly alól leszaladt a' víz.“ (I. m. 2. füz. 63. l. Ezt az adatot B ár c z i G é z a szíves értesítésének köszönöm.)

Ez a magyarázat azonban semmiképpen sem lehet helyes. A *hoppjég* a fentiek alapján egészen biztosan onnan vette nevét, hogy az a jég, amely alól leszaladt a víz, megrepedezett, darabossá, cserepezetté vált, itt-ott fel is hólyagosodott, amint ez általában tapasztalható, s erre a darabos, cserepes, hólyagos jégre mondták rá, hogy *hoppjég*, azaz 'darabjég, csomós jég'. Ez a körülmény viszont a mellett tanúskodik, hogy *hopp* szavunkat nemcsak a keleti, hanem a nyugati magyar nyelvjárások is ismerték, azonban ez itt lassanként kiveszett a használatból s a Tudományos Gyűjtemény jó százalékos adata is már csak egy elszigetelt összetételben őrizte meg a *hopp* szót.

Ami pedig a Tudományos Gyűjtemény adatszolgáltatójának a *hoppan* (azaz: *hoppon*) *maradni* szólással kapcsolatos állítását illeti, abban tényleg van igazság, csak nem olyan formában. E szólásunkat CzF. a következő változatokban és jelentésárnyalatokban ismeri: *hoppon maradni* 'lehoppanva, leülepedve maradni, a. m. várakozásában csalatkozni, mit sem kapni, pl. *hoppon marad a leány*, kit senki sem visz tánczba. *Hoppon marad oly vendég*, kit senki sem kínál, s éhesen megy baza stb.'. B a l l a g i a következő jelentésárnyalatokat ismeri: *hoppon marad a leány*, aki nem ment férjhez, s általában az, akinek semmit sem hagynak, akinek semmi sem marad (örökség, étel stb.)

Ismerve *hopp* szavunk eredeti jelentését, ezt a szólást nyugodtan magyarázhatjuk úgy, hogy: *ottmaradni a hoppon*, azaz *ottmaradni* az útfélen, a sáros, göröngyös úton; s az eredeti jelentés érzékeltetéséhez csak képzeljük hozzá azt, hogy valaki, aki vásárról, idegenből hazakészülődött s már éppen fel akart szállni a szívésségből rendelkezésre bocsátott kocsi-

ülésre, azon vette magát észre, hogy nincs helye, mert vagy teleülték a kocsit, szekeret, vagy pedig már rég ott is hagyták az illetőt és elhajtottak. Ez a szólásunk tehát bizonyos fokig rokonságban van a *faképnél hagy* szólással, sőt a sárréti népnyelvben — amint saját feljegyzéseim tanúsítják — megvan a párja is: *otthagyták a poros álláson, ottmaradt a poros álláson* alakban, amelyben az *állás* szó jelentése ugyanaz, mint ami a Szamosháton is ismeretes e szó egyik jelentéseként: 5. „fogatoknak való fedett hely korcsmák, vásárterek mellett” (SzhSz.). A sárréti szólásban ugyanaz a szemléletmód, a humoros meglátásnak ugyanaz a módja nyilvánul meg, mint a *hoppon maradt* szólásban, s csekély eltéréssel a póruljárt, valahonnan lemaradt ember lemaradásának körülményei s a lemaradás következtében előálló helyzet is ugyanazok. Valószínűtlen tehát, hogy a *hoppon marad* a *hopp* (ugrást jelentő indulatszó) valamilyen használatával volna kapcsolatban (l. CzF., Nyr. XLIII, 370—371), legfeljebb később, az eredeti alapszó elhomályosult jelentésének pótlására lépett ez utóbbi szó bizonyos érzelmi-hangulati kapcsolatba említett szólásunkkal, éppen ennek eredetileg is humoros, lassanként pedig teljesen átvitté vált jelentéstartalmánál fogva.

Ugyanez a *hopp* szavunk mehetett át — a szót ismerő és használó székelység nyelvéből — a ruménbe is; *Chereste-siu* (Dicționar român-maghiar) az ismert indulatszó mellett külön nyilvántartja a *hop*, *-puri* szót, amelynek jelentései: 1. 'ugrás'; 2. 'sánc, mélyedés'. Ugyanennek a melléknévi származéka a *hopinos*, *-noasă*; *-noși*, *-noase* 'göröngyös, rázós' szó is. Még részletesebb felvilágosítással szolgál e kérdésben *Tiktin*, akinél a szó egész gazdag változatban, konkrét térszíni vonatkozásokkal, de többféle átvitt jelentésben is előfordul; a *hopp* indulatszó-táncszó különböző változatai mellett ő is külön cikkben tárgyalja a *ho'p*, *-puri* szót 'unebene Stelle im Wege' jelentésben, azzal a minden bizonnyal hibás, magyarázó toldalékkal: „wo der Wagen hopp ! macht“. Hogy azonban itt nem erről van szó, bizonyítják *Tiktin* példamondatai: „*Roatele săreaș din hop in hop, aruncându-ne la fie-care pas al cailor dintr' un colț într' altul al trăsirii.*“ — „*Un mic hop mă e de trecut* (über eine kleine Schwierigkeit habe ich noch hinwegzukommen), *la bacalaureat.*“ — „*Voău trece eș și de hopul însurătoarei.*“ — „*Cîte odată-și dă părerea (domnul, der Fürst), și la hopuri* (in schwierigen Fällen) *se ține sfatu mare între sfătuitoră.*“ Az ezekben a mondatokban is visszatükröződő jelentések fejlődése a ruménben a következő lehetett: 1. 'göröngy, sárcsomó'; 2. 'akadály az útban'; 3. 'akadály valakinek vagy valaminek az útjában' (átvitt értelemben); 4. 'kellemtelenség, nehézség, kedvezőtlen körülmények'. Hogy a szó minden bizonnyal a magyarból származik, megerősíti *Máté Antal* istensegítsi lakos nekem adott

felvilágosítása is, amely szerint a bukovinai oláhok is gyakran felkiáltanak, ha nagyon sáros, döcögős az út: „*Çe hopur!*“ (Micsoda hoppok!)

Ezek alapján azonban valószínűleg ki kell igazítanunk *C h e r e s t e s i* út, aki az „ugrás“ jelentést is idevonta; ez ugyanis közelebbi rokonságban van a táncszói és indulatszói használatú, ugrás közben ejtett *hopp*-pal. Nem lehetetlen azonban, hogy az egyenetlen, göröngyös, hepe-hupás talajról, ahol a szekér vagy szán könnyen megugrott, nevezték el az ugrást, a cselekvést is *hopp*-nak, ez utóbbiról pedig másfajta „ugrás“ is megkapta a *hopp* nevet. Ezekben a további fejleményekben viszont már a hangfestő-hangutánzó jellegű *hopp!* táncszó képzete is bizonyára közrejátszott.

II. Ebből a *hopp* szóból keletkezhetett mássalhangzó-elhasonulás (*pp* > *mp*) útján a *homp* 'haraszt, hant, kiásott domb stb.' szó és számos változata is. A régi Tsz. (1838) adatai erre a következők:

homp 1. haraszt, kiásott dombocska. Székely szó. 2. Hant. Székely szó. 3. Halom, domb. Göcseji szó. (Vö. *P l a n d e r*, Göcseji szótár: Tud. Gyűjt. 1832. III. k.) 4. Csúcsosan felhányt föld, halmocska, dombos határhegy. Innét: *hompolni*, két helység közt határokat hányni, határozni, a' mi a' felsőség' jelenlétében szokott megtörténni. Balatonmelléki szó. — A felfeszített gyepes föld. Innen mondatik: *Hompozni*, gyepes földdel valamely felemelkedett helyet, p. o. gyep-ágyat vagy sírhalmat beborítani. Székely szó.

A Tsz. fenti adataival megegyeznek a CzF. adatai is. Onnan csak a példamondatokat idézzük: „*Kihompolni a földek széleit, hogy a szekerek rájuk ne menjenek. Kihompolni a felosztott réteket.* (Mindkettőben a *hompol* jelentése a. m. árkokat ásni, melléjük földhalmocskákat rakni határjelül s akadályul.)

Közbevetőleg megjegyzem, hogy a *homp* 'sírhalom' jelentésben *T a m á s i Á r o n* székely nyelvjárási alapréteget tartalmazó írói szókincsében is előfordul: „Az egyik helyen két keresztet is felfedeztem. Egymás mellett álltak, s *hompja* is volt mindakettőnek.“ (Ábel a rengetegben. Bp., 1934. 370. l.) Hasonló jelentésben használja *I v á n y i F e r e n c* is: „Bod Márton felfrissítette a letaposott *hompot* édesanyja pora felett.“ (A virrasztó. Bp., 1942. 102. l.) E két idézet azt is bizonyítja, hogy a székelység ma is él ezzel a szóval.

A Tsz. és CzF. fenti adataihoz hasonlókat közöl a MTsz. is. A pontosság kedvéért azonban egy-két, árnyalati eltérést tartalmazó adatát külön is meg kell említenünk:

fel-hompol: felhantol (Székelyföld); *ki-hompol*: hant-halommal kijelöl (határt) Székelyföld. — *homboly (hont-boly?)*: hant-halom (Háromszék); - *oz* = *hompol* Székelyföld. — *fel-hombolyoz* = felhompol. Uo.

A fenti *homp* adatokhoz kapcsolódik C s a p o d i I s t v á n közlése (Nyr. XIX, 221); ebben a NySz.-re utalva (*komp* 'tumulus, meta'; *kompolás* 'ad-aggregatio terrae') azt írja, hogy „Vas megyében, a Hegyháton az országút töltésére hordott kavicsot *hompok*-ba rakják, megolvassák, hány *homp*-ot hordottak és hánytak“. Megjegyzi még, hogy Somogyban *kupac* a *homp* neve.

Hasonlóképpen a *homp* származéka a *hompuk* 'hant' (Zala vm., Hetés. MTsz.) szó is. (Erre vö. W i c h m a n n : MNy. IV. 304); továbbá -r kicsinyítő képzővel annak tartom a *hompot* is, amelyet Érsekújvárról, *hompóra* alakban pedig CzF. alapján Mátyusföldről idéz a MTsz. Jelentése: 'a csecsemők fejét a hajnövés előtt borító var, ótvar'.

A *homp* palatalis párjának kell tartanunk a NySz. *hömp*, *hemp* adatát és az ehhez kapcsolódó későbbi adalékokat is. A NySz. a fenti két változatot 'cylindrus, scutula' jelentésben határozza meg S á n d o r I s t v á n Toldalék-a alapján (1808). Viszont ugyancsak a NySz. még régebbi adatot közöl C c m e n i u s *Januá*-ja 1673. évi kiadásából: „A tyukmony formájú *hemp*, kerekded hoszszú kő vagy fa gömbölyeg, hoszszú gömbölyű: cylindrus teres est.“

A *hömp*, *hemp* székelyföldi előfordulásáról P a a l G y u l a adott biztos felvilágosítást: „Nagy felhőszakadások alkalmával a hegyes vidékek határában hegyoldalakból, szakadásokból, amelyekben agyagos vagy gyantás rétegek is vannak, a hirtelen keletkezett áradat kisebb-nagyobb darabokat szakít ki, amelyeket aztán az ár sodra a hegyoldalon lehengetve magával ragad s a megáradt patak medrében messze továbbvisz, ahol (t. i. a hegyoldalon és a patak medrében) az agyagtömegbe kövek ragadnak bele s maga a tömeg a hengergetés alatt gömb vagy tojásdad alakúvá lesz s később a szárazon megkeményedik. Ez „a *hömp* vagy *hömp-kő*“. Néhányszavas todalékában P a a l G y u l a összekapcsolja a *hömp*, *homp*, *hant* szavakat (mivel mindegyik „tyukmonyformájú“), továbbá a *sirhomp*, *sirhant*, *felhompol* és *felhantol* szavakat. Ezekből azonban a *hant* és származékai nem tartoznak ide. (Vö. B á r c z i, SzófSz.) P a a l fenti meghatározását vette át a MTsz. is.

A *hömp* -s melléknévképzővel képzett származéka a *hömpös* 'kicsiny és zömök, vaskos, vastag' szó is, amelyet a MTsz. K a s s a i (Szókönyv II, 480) alapján Pozsony vm.-ből idéz. A CzF. szerint: „*Hömpös asszony*, kinek széle hossza egy.“

Hangtani szempontból a *homp* és *hömp* ~ *hemp* összekapcsolásának semmi akadály, mert a velaris > palatalis fejlődés a többeli magánhangzók tekintetében egyáltalában nem ritka (pl. *gomb* > *gömb*, *gumó* > *gümő*, *hóbortos* > *hőbörtös*, *tompa* > *tömpe*, *zsuzsok* > *zsizsik* stb. Vö. H o r g e r : MNy. XXIII, 131—2), jelentéstani szempontból pedig éppen semmi zökkenő nincs, mert a *hömp* 'kerekdedre csiszolt kő vagy fa-

darab stb.' jelentésből a szemléleti azonosság alapján is kialakul a *hömpös* 'kicsiny és zömök, vaskos, vastag' jelentés.

Hasonlóképpen a *hömp* ~ *hëmp* származékai a *hömpöly*, *hempely*, *hömpölyeg*, *hömpölyög* stb., ezekről azonban később lesz szó.

III. Amint már — Pais Dezső véleményére hivatkozva — Laziczius Gyula is utalt rá, idetartozik a *N. komp*, *kump*¹ ~ *homp* 'halmocska' is, (vö. MNy. XXXIV, 31; jegyzet), amely a *N. kúm* ~ *N. húm* ~ *Kny. húnny*, valamint a *kiván* ~ *hív* 'voco', *kajla* ~ *hajlik* stb. szavakhoz hasonlóan azoknak a finnugor eredetű szavaknak a számát szaporítja, amelyek — eredeti mélyhangúságuk ellenére is — *k*-val folytatják a finnugor szókezdő *k*-t.² Ez a „változat“ is rendkívül elterjedt a magyar népnyelvben. A MTsz. tanúsága szerint a *komp* 'halmocska, dombocska, határdomb, határhányás' szót Tolna vm., Komárom vm. és Kiskúnhalas tájáról jegyezték fel; -s kicsinyítő képzővel pedig ugyanilyen és 'zsombék' jelentésben Gömör vm.-ből. Kiss Géza Ormányság-ában (296) ezt találjuk: „*komp*, *megyekomp*: egy-egy gazda rétszélén — *megyéjén* — egyenes vonalban fölturmolt kicsi buckák jelül, hogy itt a másé kezdődik. *Főkompó*: *fölturmol*, földombol, kicsi dombocskát ver kapával. „*Kompód fő!*“ „Mikor harmados kukoricát *vádóltunk* (vállaltunk), mindig *főkompótunk*: ez a *megye* (határszél)!“ -*l* denom. igeképzővel *kompol* (*el-*, *ki-*, *lekompol*) 'gyepes hanthalmot rak (határ- v. tilalomjelül)' alakban Tolna vm., Csallóköz, Komárom vm., Erdély, Kiskúnhalas, Pest vm. Páhi-pusztá táján ismeretes. A NySz. szerint *kompolás* 'adaggeratio terrae; das aufwerfen von hügeln' jelentésben Orczy Lőrinc költeményes Holmi-jából (kiadta Révai: 1787-ben) idézhető: „ki szent György nap tájban kezdvén *kompolását*, soha el nem végzi határok hányását.“ (I. h. 112; vö. még *komp* 'tumulus, meta; aufwurf, rasenhügel, grenzhügel' NySz.) S alkalmasint ide kell sorolnunk a MTsz. *komporkodik* 'földúzza az orrát, megneheztel' (Balaton melléke, Tsz.) adatát is, amely a *felfúvalkodik*, *pöffeszkedik*, *duzzog* stb. jelentésfejlődéséhez hasonló átalakulással veszhette el eredetileg konkrét szemléleti alapú jelentését.

A *komp* hangátvetéssel képződött változatának tartom, amint Albert János (Nyr. XIX, 222) és Fest Sándor (NyF. XLII, 9) a *ponk* 'halmocska, dombocska, határhányás stb.' szót is, nem pedig a ném. *Bank* 'pad' átvételének (vö. CzF. V, 298; H e f t y, A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben: Nyr. XL, 305 es NyF. LXVI, 38). Utóbbi ellen szól e helynév

¹ Hol?

² Ebben az esetben azonban azt kell feltételeznünk, hogy a *homp*-hoz hasonlóan, amelyet a *hopp*-ból elhasonlással fejlődött alaknak tartottunk, a *komp* (~*kump*) is egy **kopp* (~ **kupp*) ikeített tömássalhangzós alakból fejlődött, hasonlóképpen elhasonulás útján.

gazdag népnyelvi elterjedése. (Vö. még Árvay József: MNnyv. III, 52.) Erre ugyan régebbi adatunk van, mint a *komp*-ra (PP. 1767-i kiadása szerint jelentése 'ponticulus, colliculus; hügel, berglein', de az a *komp* elsőbbségét nem érinti; továbbá két ú. n. székely instanciában a következő mondatokban is előfordul: „Midőn szántogatnánk ott a jétón, fenn a ponkon...“ „Kérjük hát Kügymödet irgalmasságos Uram! tekintsen reánk a magasságból a ponkra...“ (Nyr. II, 224 és 226). Amint az „instancia“ szövege után tett jegyzetes magyarázatban Csányi Dániel, egykori honvédtüzérőrnagy megjegyzi, akinek a szöveget „fent jelölt régibb kéziratról olvasták a szabadságháború idején (1849) egy tábori körben“ s aki azt „tárczájába jegyzette“): „ponk (földpad a ház előtt)“. Ez a megjegyzés azonban egyáltalán nem teszi valószínűvé a *ponk* < német *Bank* származtatást, mert az első, fentebb idézett mondatban (Nyr. II, 224) határozottan 'dombhát' jelentésről van szó s ha megnézzük a (i. h. 225—6 közölt) „A Baranyai embernek Instanciája Földes Urához“ című, a M. T. Akadémia kéziratárába beküldött XVIII. századi eredeti jegyzékből való szövegváltozatot, ott e helyütt „a midőn szántanánk ott a Gyéton, fenn a Tompon“ szövegrészt találunk. A *tomp* itt minden bizonnyal a *domb* talán játéki nyelvhasználatból eredő változata (vö. *tomp* cikkes bevágás szálján, gerendán, deszkán', *tompokat* vágnak az ácsok a faragandó szálján a csapózsínór irányában s az iskolásgyermek, mikor a pad széleit cikkesen faragsálja. Zala vm. MTsz.) A *tomp* tehát itt is 'apró kidudorodást, kis földcsomószerű kiemelkedést' jelent, s ilyen jelentéssel mehetett át a *ponk* is a 'ház előtti földpad' fogalmának érzékeltetésére.

A *ponk* fenti jelentésére különben a MTsz. Udvarhely, Csík, Háromszék megyékből idéz adatokat, Árvay József pedig 'hegyhát kiugró dombja' jelentésben „A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben“ című, igen becses dolgozatában egész sor *ponk*-kal összetett helynevet sorol fel (l. i. m. MNnyv. III, 52). Továbbá ugyanő a kalotaszegi Bács (Kisbács) területéről is idéz egy jelenkori helynevet ugyanabban a jelentésben (*Tetűponk*. MNnyv. IV, 39).

IV. A *hop* ~ *hopp* további származékai egy -r képzős alakból fejlődtek, azonban önálló használatára semmi biztos adatunk nincs (nem véve figyelembe CzF. és Ballagi valószínűleg csak következtetésen alapuló utalásait). Az -r képző ugyanaz, mint amely *sömör*, *avar* stb. szavainkban is megvan. (A képzőre vö. Mészöly: MNY. VII, 337, 385; Wichmann: FUF. XVI, 191; Gombocz: MNY. XX, 60; Pais: MNY. XXII, 134—5; Juhász: MNY. XXIII, 556, 558; Szinnyei: NyH. 797; Györke, Wortbildung 41—3; Lehtisalo: MSFOu. LXXII, 180 kk.; Lavotha: MNY. XXXVII, 19—23.) Ebből

az *-r*-képzős alapszóból azonban számtalan további képzett származékunk van.

Igy pl. *i* > *j* képzős, valamint további *-a* képzős deminutivumok (a *-j* képzőre vonatkozó irodalomból l. Pais: MNy. IX, 33; Uő., MNy. X, 131—3; Gombocz: MNy. XI, 343—4, 433; Pais: MNy. XVIII, 98 stb.) a következő származékok: 1467: Piscinas Nadastho Kerektho *Hoporyas* (Lelesz Acta 78/19). A NySz. adatai szerint Calepinus-nál *háta-hoporjás*: 'salebrosus, fragosus, confragosus'; Pápai Páriz (1762) a *háta-hoporjás hely* következő rokonértelmű megfelelőit említi: 'követes, darabos hely'; Szenci Molnárnál *háta hoporjás hely*: 'salebrae'; Mártonnál (Lex., 1810.) a *Hoporj, Hoports* 'der Knollen', *Hoporjas*, v. *Hoporjás* = 1. 'knollig', 2. 'rauh' jelentésben ismeretes. Kresznernicsnél: *Hoporjás* 'hoporcso; protuberans, salebrosus' (NySz.).

A fenti *-r* képzős származék további *-cs* kicsinyítőképzős változatai a következők: *hoporcs* 'kidudorodott csomó valamely test felszínén, kiálló görcsös púp, hupa, czipó'; 'apró domb'. „*Hoporcs az emberi háton. Hoporcsok a fa derekán.*” CzF. | *hoporcso* 'minek felszínét hoporcs vagy hoporcso borítják; görcsös, hupás, czipós, púpos; dombos.' *Hoporcsos fakéreg, bőr*; *hoporcso* mellű és hátú *nyomorék. Hoporcso* vidék. CzF. — P a a l G y u l a (Nyr. V, 515) felvilágosítása szerint a Székelységben: „*Hoporcs* nem halom, hanem göröngy, pl. huproncsos fa, amelynek oldalán nagy kiálló, érdes forradás van.” Ez adaton kívül a MTsz. hasonló alakban és jelentésben Háromszékből idézi a szót, *-s* melléknévképzős származékának pedig ugyancsak a Székelységből a következő jelentéseit ismeri: 1. 'göröngyös, rögös, gidres-gödrös, egyenetlen (út)'; 2. 'faragatlan (ember), hóhortos'. — Hasonlóképpen ismeri a szót a bukovinai székelység is. Már említett adatszolgáltatóm, Máté Antal istensegítsi gazda felvilágosítása szerint: *hopörccso* út a. m. 'rögös, göröngyös út'.

A *-cs* kicsinyítőképzős származékok 'domb' → 'göröngy, dudor, görcs' jelentésfejlődése teljesen világos, éppen a kicsinyítő képző elevenen ható jelentésbeli funkciójánál fogva.

A *hoporcs, hoporcso* palatalis párja a *höpörccso* (Székelyföld; a régi Tsz. alapján idézi a MTsz.), valamint ennek *hőörccso, hőörccso, hőörccseg* változatai; erre vonatkozó adatokat l. CzF. (további utalással jelentésmeghatározás nélkül; az idézett *hömörccso-ös* címszavak alatt 'kised csomó, dudorodás, bibircsó, pl. az állati testen vagy bizonyos gyümölcsökön' jelentést találunk. A *hömörccso, -ös* idevonása azonban valószínűleg téves — éppen a *-p-* tölem hiánya miatt — s inkább a *sömör, szömörccso, szömörccso* stb. változatának tekintendő.) A MTsz. adatai szerint: *hőörccso-ös* jelentése 'bibircsó, görcs, rög, göröngy; bibircsós, érdes, görcsös, rögös, göröngyös' Háromszék vm. (A szó első jelentése: 'szeles, eszelős' Nyitra vm.-ből van feljegyezve, ez

azonban a *hóbert*, *hóbertos* szavakon keresztül a *háborodik*, *háborít*, *háború* csoportjába tartozik. Vö. B á r c z i, SzófSz.) | *hőbörcseg* 'bibircsó, görcs, rög, göröngy' (Háromszék vm.).

Ami már most a *hőpörce* és *hőbörcs* tekintetében tapasztalható *p*—*b* váltakozást illeti, ez csak újabb adalék ehhez a magyar nyelvben már régóta tapasztalható, s ma is élő hangváltakozáshoz; pl. 1330: *Tap* ~ *Tab* hn., 1470: *Thobayd* ~ *Thopayd* hn. (P a i s: MNy. IX, 33), N. *töbője* ~ *töpője* (MTsz.) stb.

A fent említett *-r* képzős származéknak azonban vannak még *-t* ~ *-ty*-képzős további származékai is. A NySz. egy XVI. századi adata szerint a *hoportos* már H e l t a i nál előfordul 'fragosus, helperig' jelentésben: „(Az oroszán) találta egy őckerre, az eszteuer vala es a nyaka fel hámost, az oldali is hoportossoc valánac.“ H e l t a i, Mes. 358). A szerkesztők azonban megkérdőjelezték adatukat, utalván a *hoporcso*-ra. A *hoportos* adatot azonban az alább következő adatokkal való jelentéstani azonosság miatt nyugodtan tekinthetjük *-t* képzősnek is. K a s s a i nál *hoportosann* 'glebose' adv. (Szókönyv. II, 454). K i s s G é z a Ormányság-ában: *hupart* 'a rétben begyöpösödött pucoktúrás, hangyaboly' „*Hupartrú hupartra* víz nékü épögethető.“ K e r e s z t e s K á l m á n ormánysági (Kátics, Baranya vm.) adatgyűjtése szerint *hupartos legellő* a. m. 'a sok pocoktúrástól, vakondtúrástól dombos, egyenetlen legelő'. (A hozzátartozó fényképfelvételekkel együtt a debreceni Magyar Néprajzkutató Intézet tulajdonában.)

A *-ty* képzős (s részben további *-g* képzővel képzett) származékok közül említsük meg a következőket: *hoportyag* (B a r ó t i Sz a b ó, MagyarVir. Told.) 'cserepezett; glebosus'; *hoportyagos mész hull a falról*. Uo. | 'cserepezett mész: mortarium, seu incrustatio glebosa' (K a s s a i, Szókönyv. II, 454) | CzF. a *hoportyag*, *-os* következő jelentéstartalmát ismeri: 'Valamely testnek fölcseresedett, elváló, feldudorodó héja, kérge, fölszíne, pl. midőn a faltól a vakolat vagy meszelet elválik, vagy a fa kérge felhámlik, vagy a hirtelen felszáradt kátyu teteje fölcseresedik. *Lehull a fal hoportyaga* v. *hoportyagja*.' S ugyanott található: *hoportyagos falak*, *hoportyagos kenyér* is. A MTsz. szerint: *hoportyagos*: 'rögös' a Csallóközben (vö. Nyr. I, 279).

A fenti 'rögös' ➔ 'darabos' ➔ 'cserepezett' ➔ 'feldudorodott, felhólyagzott' valószínű jelentésfejlődés szintén párhuzamos a kicsinyítő képző jelentésfunkciójának fokozódó érvényesülésével, amint azt már fentebb, a *-cs* képzős származékok esetében is tapasztaltuk.

Hogy pedig a *-ty* képzős származékok nem egészen újabbkeletűek, arra a következő helynevek is utalnak: *Hoporty*: magyar falu Zemplén vármegyében, a szerencsi járásban (vö. K a s s a i, Szókönyv. II, 454; F é n y e s, Magyarország geographiai szótára. II, 117; C s á n k i: I. 350.) C s á n k i

idézi a *Hoprágy* (*Hoprag*) falunevet is (1466: Lelesz. elench. statut.), amely egymagában fordul elő s megjegyzi: „Tán a mai *Hoporty* (Megyaszótól dny.), mely 1449-ben „Hoporgh“ alakban tűnik föl.“ — Kriza János a csikmezei Szentmártonból *Hoportyok* helynevet említ a szántók közt (Nyr. II, 332), ugyanazt a marosszéki Vadadról, szintén a szántók közt (Uo. 382), valamint 'dombos oldalra' alkalmazva a marosszéki Szabédról (Uo. 428). Ennek alapján Hefty Gyula Andor (Nyr. X, 211) a *hoportyok* térszíni formanév jelentését így határozta meg: 'kis halom, kis domb', ami azonban — figyelembe véve, hogy e helynév szántókat is jelöl — talán 'rög, hant, kupac' jelentésre igazítandó ki. Ide tartozik még a Torda-Aranyos vm. felvinci járásába tartozó Vajdaszeg határában két *Hoportyán* tanyanév is (Csánki: I, 407).

A fenti változatokban a *-ty* képzős származékokból további *-g*, *-k*, *-n* képzős származékokat találunk; ezek alaki és jelentésbeli fejlődése megvilágításra nem szorul. Az egyetlen Csánki 1466-ból való *Hoprag* ~ *Hoprágy* adata, amelynél kissé meg kell állanunk: ez véleményem szerint egy eredetibb **Hoporágy* alakból fejlődött (mint pl. *Halmágy* < *holm*, *halm*, *halom* 'collis'; *ormágy* 'kemény sziget' < *orum* 'pinnaculum' stb. Vö. Györke: MNy. XXXVI, 34—41) a szóbelseji magánhangzónak ugyanolyan eltűnésével, amilyenre ősi szókészletünk és jövevényszavaink történetében egyaránt számos példa van. Ez a helynévalak (a *-gy* képzős) azonban nem lehetett hosszúéletű, hanem kialakulása elején hamar elfoglalhatta helyét a másik, a *-ty* kicsinyítőképzős származék, amely aztán végig használatban is maradt.

*

Áttekintve fenti adatainkat, a *hoporcs* ~ *huporcs* és különböző származékai alapszavaként, illetve ennek változataként egy mai *hopp* szót leltünk meg, amely a bukovinai székelyben és a moldvai északi-csángóban ma is él, a Csallóközben pedig alig száz éve, biztosan ismerték. Ha ezt a szót a további származékokkal — főleg pedig az idevágó régebbi adatokkal — összevetjük, feltűnik, hogy a régebbi származékokban mindenütt rövid *p* van (*hátahopás*, *hátahupás*, *hápa-hupa*, *hoporjás*, *hoportos* stb.), s a kalotaszegi *Hoppa* helynév még ma is *Hopa* alakokkal váltakozik. Adataink alapján tehát bizonyosnak tekinthető, hogy a *hopp* szó eredeti alakja **hop* (~**hup*) volt, amelyből a különböző származékok is keletkeztek, s csak ezeknek a származékoknak a kialakulása és elterjedése után, mássalhangzóikerítődés révén keletkezett a *hopp* alak (mégpedig először valószínűleg a ragos-képzős alakokban, mint pl. *hoppot*, *hoppok*, *hoppos* stb.) azokban a nyelvjárásokban (Székelység, csángók, Csallóköz), amelyek az eredeti, képző nélküli alapszót megőrizték. Amint más, számos *pp* stb. ikerítő-

désről kimutatták, ezek aránylag fiatal jelenségek, s a magyar nyelv külön életében keletkeztek (vö. Gombocz: MTört. Nyt. II, 88—9; Szinnyei, NyH.⁷ 143; Csűry: MNy. XXXIII, 141 és kk.), a -r képzős származékok azonban, amelyek mindenütt rövid -p-t őriztek meg, jóval korábbiak is lehetnek, amint a hasonlóan rövid -p-s és szintén kicsinyítő -r képzőt tartalmazó rokonyvelvi (votj., zürj., cser., md., fi.) megfelelők is mutatják.

A *hopp* alaknak azonban feltétlenül korábbinak kell lennie, mint a *homp* ~ *komp* változatának és származékainak, mert ezeknek a kialakulása csak egy hosszú pp-s alakból képzelhető el. A *homp* ~ *komp* változatpár e tekintetben nem ad biztos támaszpontot, azonban az általunk a *homp* palatális változatának tartott *hömp* ~ *hämp* XVII. századi (Comenius Januájából fentebb idézve), sőt — amint alább látni fogjuk — valószínűleg még korábbi előfordulása a *hopp* ikerített alakjának kifejlődését a XVI. sz. előtti időre veti vissza. A *homp* (~ *komp*) ~ *hömp* ~ *hämp* változatok elég nagy elterjedtsége egyúttal a *hopp* eredetileg jóval nagyobb földrajzi elterjedésére is enged következtetni. Ezt megerősíti az a tény is, hogy egymástól távoli peremnyelvjárásokban a legutóbbi időig élő, használt szó maradt.

V. *Hopp* szavunk -a névszóképzős alakja helynevekben és további -s melléknévi képzővel ellátva jelzős szerkezetekben őrződött meg. Helynévi előfordulására Szabó T. Attila nagyjértékű művében, a Kalotaszeg helynevei I. kötetében találunk adatokat Győrvasárhelyről; 1785: Az Hoppa szélén (szántó), i. h. 151; 1785: Az Hoppa oldalán, i. h. 152; 1785: A Hopába v. Hoppába (irtás), i. h. 152; 1822: Hopa szélén (szántó), i. h. 156; 1891: Hopa, i. h. 158; 1941: 78. Hoppa ~ Hopa (kaszáló), i. h. 161; 1941: 81. Hoppódal ~ Kosta Hopej (kaszáló), i. h. 161. (Erre vö. a fentebb elmondottakat.)

A *hop* ~ *hopp* -a névszóképzős származékának -s melléknévi képzős további származéka a *hopás*, vagy zártabb változatként a *hupás* melléknévünk. Ez sok eredeti finnugor szellemű összetételes jelzős szerkezetben (vö. *jelemás*, *välla-közös* stb.) előfordul, pl. *háta-hopás* 'salebrosus, fragosus; uneben, holperig'. Pl. Vigyék egy *háta hopás*, darabos völgyben, melly soha nem szantatott. (NySz. GKat., Válts. II. 611.) | *háta-hupás* 'hátahoporjás, követses, gajos, darabos, tserepezett, egyetlen p. o. hely' (Baróti Szabó, Kisdedsz. 32.) | *hepe-hupa* 'gödrös, kátyús út' (Kis-Kúnság, MTsz.) | *hepe-hupás* (Kisújszállás, MTsz.) | *hépa-hupás* (Mezőtúr, MTsz.) | *hépe-hupás* (Furta vid. Bihar vm., Nagykúnság, MTsz.) | Mind-egyiknek a jelentése: 'egyenetlen, dimbes-dombos, gödrös-göröngyös (föld, út)' | *hápa-hupa* (Székelyföld, Gyarmathy S., Vocabularium 98; Marosszék) 'gidres-gödrös, völgyes-dombos, egyetlen hely' (MTsz.) | *hápa-hupás* 'gidres-gödrös, völgyes-

dombos, egyenetlen (út, szántóföld, rét)'. Ezt a Tsz. nyomán Szatmár vármegyéből, Nagybányáról s a Székelyföldről idézi a MTsz., de megjegyzi, hogy ott *hapa-hupas* áll, a kéziratban pedig, amelyben az ékezetek gyakran el vannak hagyva: *hapa-hupas*. Előfordul még e szó Udvarhely megyében is. | *vápa-hupa* (Székelyföld, Tsz.) ,ua'. | *vápa-hupas* (Székelyföld, Tsz.) ,ua'. (Ez utóbbiakat is a MTsz. idézi.)

VI. Horger Antal, Páros mássalhangzóváltakozások (MNY. XXXVII, 12—6) című cikkében *mp* > *ncs* hangváltozásnak minősíti a *homp* 'föld- vagy kavicshalom': N. *honcsok* 'hant, göröngy, kicsiny földdomborulat' fejlődést. Ezt mi is helyeseljük. (Horgernek abban a véleményében azonban, hogy a *homp* „tudattalan elvonás a N. *hompol* 'hantalmot rak' igéből, amely járulékos *p* hanggal a *homlit*, *homlok* családjába tartozik“ [vö. i. h. 13] a fentiek után természetesen nem osztozhatunk.) Horger említett cikkében a fenti jelenségre számos példát hoz fel (ezekből többet alább is idézünk) s példái nyomán megfigyeléseit a következőkben foglalja össze: „... abban az esetben, ha az orrhangú mássalhangzó után másféle mássalhangzó, vagy akár másféle zárhang is következett, akkor sohasem történt páros mássalhangzó-változás, hanem mindig csakis akkor, ha az onhelyi zárhang következett utána. Ebből a körülményből ugyanis nyilvánvaló, hogy a mássalhangzóváltásnak párossága az onhelyi viszony következménye. Ha tehát valamely orrhangú mássalhangzónak a zárképződése bármiféle ok következtében máshová helyeződött át, akkor a rákövetkező onhelyi zárhangnak a zárja is, onhelyi volta miatt, automatikusan ugyanoda helyeződött át. Pl. *hëmperëg* > *hëntërëg*, *lompos* > *loncsos*“ stb. (I. h. 15—6). Amit tehát Horger itt a zárhangokkal kapcsolatban megállapít, vonatkozik a félzárhangokra (affrikátákra) is.

Ezzel a *homp*, illetőleg a **hop* ~ *hopp* rokonsági körébe bevonul a *honcsok* (*homp* ~ *honcs* + *-k* képző; vö. ugyanerre a képzőre a MTsz. fentebb ismertetett zalai *hompuk* adatát), amelynek a MTsz. a következő változatait ismeri: 1. *hancsik*, *hancsik*, *hancsok*, *hancsuk*, *honcsog*, *honcsok* 'hant, göröngy, kicsiny (sírhanthoz hasonló) földdomborulat'. 2. *hancsék*, *hand-sék*, *hanzsék*, *homzsék*, *honcsok* 'zsombék (ingoványos, süppedékes, lápos helyeken a vízből itt-ott földomborodó egy-egy hant)'. 3. *hancsék*, *hancsik*, *honcsok*, *höncsök* 'vakondtúrás'. 4. *honcsok*: 'kupac'. 5. *hamzsék*, *hamzsik*, *hancsik*, *hancsuk* 'határjelül csinált néhány kupányi földhányás v. két egymásra tett hanthasáb'. 6. *hancsik* 'tilalomjelül ásott gödröcske'. 7. *honcsok*, *höncsök* 'vakondok' (vö. *honcsoktúrás*, *hancsiktúrás*, *vakhoncsok*); (A szóra vonatkozólag vö. CzF. adatait, továbbá Wichmann: MNY. IV, 304; Szinnyei: Nyr. XXIV, 53—6; Pais: MNY. XVII, 44—5.)

A *honsokos* ~ *hancsokos* helynévi előfordulására Szabó T. Attila kalotaszegi gyűjtései tartalmaznak számos adatot; pl. 1742-ből Győrővásárhelyről: „In a k t e l k e f e l é v a l ó F o r d u l o b a n : az Hontsokos Tónál“ (szántó, i. m. I, 150). | Ugyanonnan 1785-ből: „A' Hontsokosba“ (kaszáló a Kis Kapus felől való fordulóban.) I. m. I, 152. | Ugyanonnan 1815-ből: Hancsokosba (szántó föld a Kapus felől való fordulóban; i. m. I, 156). | 1752-ből, Egeresről való a következő adata: „az Honcsokos Tó n. Óldalon (szántó), Honcsokos Tó Dombja, az Honcsokos Tó terin (kaszáló), Honcsokos Tó, az Honcsokos Tó Domb oldalán.“ (I. m. I, 192.) | Ugyancsak Egeresről, 1941-ből való a 137. számú „Hancsokostó ~ Tau ku glijile (tó)“ adat. (I. m. I, 199.) Szabó T. Attila, A személynevek helyneveinkben (MNyvv. II, 113) című tanulmányában találjuk a következő adatot: „Nagy István honcsokja“ (Gyergyóalfalu, Cs.; 1773. — Gyergyócsomafalva, Cs.; 1773.)

Horger fenti hangtani magyarázatán kívül megerősíti ezt a származtatást a — főleg az MTsz. alapján kimutatható — pontos jelentéstani egyezések sora is; ez utóbbi kétségtelenül igazolja, hogy itt a *homp* egy -k képzős változatáról van szó.

VII. Amint általában gondolták, a *hömpölyög* és további származékai (*hömbörög*, *hempereg*, *hentereg*, *hengereg*, *hederít* stb.) valószínűleg hangfestő tőből származnak. (E véleményre és az irodalomra nézve vö. Bárczi, SzófSz.) Ezt a felfogást azonban nem oszthatjuk olyan könnyen, hiszen áttekintve korábbi adatainkat, a közös tőből eredő származékok gazdagsága és finom árnyalatok kifejezésére történt sokirányú felhasználása lehetőséget nyújt arra, hogy ezt az igecsoportot a fentebb tárgyalt szócsaláddal való rokonság szempontjából legalább is vizsgálat tárgyává tegyük.

A közelebbi vizsgálatra főleg az ad okot, hogy — a NySz. tanúsága szerint is — van egy bizonyos, meglehetősen régi *hömpöly* szavunk: „Orso fejere fűgeztő hömpöly, kivel az orso inkább pördül: 'spondylus'.“ (Molnár Albert, Dictionarium 1604.) Adámi Sprachkunst-jában (1763) *hempel* 'walze, rolle'. Sándor István Toldalék-ában (1808) *hömpöly*, *hempely* 'Cylindrus, scutula; walze, rollholz'.

Ilyen -ly-képzős szó lehet az alapszava a MTsz. következő adatainak is: „*hömpöjég*: 1. 'hógömb' (Alföld) 2. 'gurító henger' (Székelyföld)“. Ezek a származékok pedig alaki szempontból kifogástalanul kapcsolódnak fenti *hömp* ~ *hemp* (l. *hömp-kő*) adatainkhoz, amelyek — szintén a Székelyföldön — 'forgatással kerekre csiszolt kő- v. kavicscsomót, fadarabot' jelentenek.

A további igei származékok (*hömpölyög* ~ *hompolyog*, *hömpölyget* ~ *hempelget*, *hömpölyít*, *hömpölyödik* stb.) már Calepinusnál, Molnár Albertnél, Pápai Páriznál 'volvor, volutor; volvo, voluto' jelentésben fordulnak elő, azóta pedig végigkísérhetjük őket egész szótárirodalmunkon. Így tehát már a

XVI. század legelejétől kezdve biztos adataink vannak ezeknek az igei származékoknak mai alakjukban és jelentésükben való használatára. A *hömp* > *hömpöly*, *hömpölyög* származtatás viszont kizárja azt, hogy a *hömpölyög*, *hömpölyget* stb. tekintetében hangutánzó tö jelenlétét érezzük, hiszen ahogy ma is beszélünk *hullámos talajról*, *csúszós útról* stb., a tovamolygó test, víztömeg mozgásának jelölésére is könnyen használhatták a felszín domború tovamozgását már jelentésének térszíni gyökereinél fogva is pompásan kifejező *hömpölyög* igét és származékonságát, különösen, ha — amint az valószínű — a mozgás és domborúság képzetét egyszerre felkeltő *hömp* és *hömpöly* szavak már amúgy is kéznél voltak. Ami pedig a hangfestő jelleget illeti, H o r g e r (MNY. XIII, 129) éppen a *hömpölyög* ~ N. *hompolyog* szópárt ama szópárok közé sorolja, amelyek valószínűleg nem hangrendi átcsapás útján keletkeztek, hanem hangutánzó és hangfestő természetűek. Ezekről felteszi, hogy egymástól függetlenül keletkezett az egyik vidéken a *velaris*, a másikon pedig a *palatalis* hangrendű alak, a szerint, hogy az a bizonyos jelenség magas vagy mély hangszín benyomását keltette-e a figyelőben.

A további származékok (l. alább) tekintetében tehát — H o r g e r-rel és másokkal együtt — fel kell tennünk a hangfestő- hangutánzó funkciót, amely e származékok létrejöttékor eleve közrejátszhatott, bár a származékok képzése a már ismertetett *homp* ~ *hömp* ~ *hemp* tőből vagy annak valamely származékából történt. Ilyen indítékra keletkezhetnek még: *hömbörög*, *hempereg*, *hengereg*, *hendereg*, *handorít* stb., amelyeket szótárirodalmunkban és általában nyelvészeti irodalmunkban is régóta össze szokás kapcsolni.

Ezekben az újabb említett származékokban azonban nemcsak a magánhangzók különböző hangrendűsége okoz hangutánzó — hangfestő indítékú jelentésbeli árnyalást, hanem a tőbeli (eredetileg *mp*) mássalhangzókapcsolatnak különböző változásai is. Ezekre a változásokra éppen H o r g e r mutatott rá már említett cikkében (Páros mássalhangzóváltakozások: MNY. XXXVII, 12—6). Jórészt H o r g e r megállapításaihoz kapcsolódva, az e szócsaládba tartozó anyag keretében a következő mássalhangzóváltakozásokat tapasztaljuk:

mp > *mb*. *felhamburkázik* 'fölbukfencezik, fölfordul' (Besenyőd, Szabolcs vm.) MTsz. | *hömbölyög* Faludi: NU. 264,293; Faludi: NE. 106 'hömpölyödik'. | *hömbölgő* Pozsony vm., *hömbölygő* Csallóköz. Mindkettőt 'gurító henger' jelentésben idézi a MTsz. | *hömbörget* 'gurítgat, görget, hengert'. Km. *Höm-börgetik a hór: dóut* (tr. = mennydörög) | *mekhömbörget* 'meghenterget, megforgat'. *Még a sárba is mekhömbörgették eszt az én ujjaso: mat.* | *hömbörít* 'hengerít, gurít, gördít' | *hömbörödik* gurul, gördül, hemperedik | *hömbörgözüzik* 'hentereg, hempergözik, fekvő gurul' | *hömbörög* 'hempereg, gurul, gördül'. A

gojójú hömbörög; *nem:én: Héj, az én életem nem igény gyönyörű, Piros két órcámő hömbörög a könnyü.* (Nd.) Mindezeket l. Csúry: SzhSz.

mp > *ncs.* Mint pl. *lompos* > *loncsos*. Ide tartozik: *hencsereg* (< *hempereg*) 'hentereg, fektében ide-oda forog'. (Vö. CzF., MTsz., Csúry, SzhSz., továbbá *Wichmann*: MNy. IV, 304.)

mp > *nd.* Mint pl. (N. *elszompolyodik*) > N. *elcompolyodik* ~ N. *męzcondollik*, *męcandalodik* stb. (vö. *Horger*: i. h. 13). Pl. *handorít* 'convolvo, derivo; wälzen'. Mynden dolgot en ream akarnanak handoretany es myndenben engemett akarnanak bynesse eyteni. (LevT. I, 350). | *handorikáz* 'ide-oda hánykolódik, hányja-veti magát'. CzF. | *handász* 'A székelyeknél a. m. hányvet, hadonáz'. Uo. (Erre vonatkozólag vö. még *Szilasi*: NyK. XXIV, 428.) Ide tartozik még: *henderbucka*, -áz CzF., Csúry: SzhSz. | *henderedik* 'gördül, gurul, hemperedik'. Csúry: SzhSz. | *hendereg* 1. 'hengereg, hömpölyög' (Palócság, Gömör vm.) 2. 'bandúkol' (Mátra vid.) MTsz. | *hөndörget* 'hengerget' (Hont vm.) Uo. | *hendergө* 'hengergө' (Gömör vm.) Uo. | *henderika* 'hengergөzés' (Kolozs vm.) Uo. | *hөndörít* 'hengerít' (Hont vm.) Uo. | ? *összehendebítél* 'összedöncöl, hánykolódva összegyúr' (Udvarhely vm.) Uo.

mp > *ng.* *Horger* (i. h. 13) erre éppen a *hөmpөredik*, *hөmpөrөг* > N. *hengөredik*, N. *hengөrөг* (> *hengөr*) példákat hozza fel. (A *hengөrөг* 'volutor, hin- und hergewälzt werden', *hengөrget* 'convolvo, voluto, convoluto', *hengөrít* 'advolvo, volvo, voluto, wälzen stb.' jelentésben már *Molnár Albert*-nél, *Calepinus*-nál, *Pápai Páriznál* előfordul (vö. *NySz.*), azóta pedig számos más írónknál s hasonló jelentésben. A népnelyben pedig: *hengerbөc* 1. 'oldalaslág lefelé való hempergés'; 2. 'bukfenc'. (Ebből: *hengerbөcoz*, *hengerbөcál*, *hengerbөgázik*, *hengerbөcázik*, *hengerbөcө* 'ua.' MTsz. Hasonló, csak a képzők árnyalta jelentésbeli eltérésekkel: *hengөredik* (~ *hingөredik*, Székelyföld), *hengөrөг* (~ *hingөrөг*, Székelyföld), *hengөrget* (~ *hingөrget*, Székelyföld), *hengөrgөdzik*, *hengөrgөzik*, *hөngөrdөzik*, *hingөrgөzik*, *hingөrgөzik*. MTsz. | Továbbá: *hengөrgө* (*hingөrgө*, Székelyföld, *hөngөrgө* uo.) 'gurító henger'. *Hingөrgө kө* 'úton, udvaron hányódó kө, amely mindenkinek a lába alá akad' (Székelyföld). MTsz. | *lehengөrel* 'legörget, lehidor' (Székelyföld). MTsz. | *hөngөrөл* 'wälzen'. Csúry: SzhSz. | *hengөr* 1. 'sima hengөr'; 2. 'tөvisses hengөr' (= melynek felülete erős vasfogakkal van kiverve). Uo.

nd > *nt.* Mint pl. *Levente* < *Liündik* (vö. *Németh*, *HonfMKial.* 268; *Gombocz*: MNy. XII, 310, XIII, 237; *Pais*: MNy. XVII, 159; *Juhász*: MNy. XXVIII, 279), továbbá *halándөk* ~ *halántөk*, N. *lөnde* 'apró gyümölcs, apró gyerek, perepütty' ~ N. *lөnte* 'rokon, retyerutya' stb.

Ide tartozik: *hentөredik* 'volvor, volutor; sich wälzen' (Könyi, HRom. 125) | *hentөrөг* 'ua.' (Kresznerics) | *hen-*

térgét 'convolvero' (Pápai Páriz, 1767.). Továbbá a népnyelvből: *jélhentéredik* 'fölhemperedik' (a lelőtt vad, midőn a vízre esvén elvágja magát. Fehér vm. Velencei-tó vid.) MTsz. | *hentéreg*: 1. *héntéreg* 'forgolódik' (Hunyad vm.) 2. *henterög* 'hömpölyög' (Baranya vm.) MTsz. | *hentörget* 'hengerez' (Baranya vm.) MTsz. *hentéregető* 'henger' (Baranya vm.) MTsz. | *hentörget* 'hengerez' (Baranya vm.) MTsz. | *hentéregető* 'henger' (Baranya vm.) MTsz.

Amint látjuk, a fentiekben szabályos és a magyar nyelvben általános hangtani váltakozásokról van szó, amelyek e sokágú származékcsoportoknak a *homp ~ hömp ~ hēmp* alapszóból való származtatását könnyen lehetővé teszik. Jelentéstani szempontból sincs semmi akadály az útban, mert a fejlődés a következő lehetett: 1. 'apró földcsomó, bucka, domb', 2. 'sok egyenetlenség, hullám a föld, víz stb. felszínén' 3. 'a felszín folyton változó, egyenetlen mozgása, hömpölygés', 4. 'bármely testnek egyenetlen föl-lemozgása: hengergés, hempergés stb.' 5. 'fordítás, kavarási, borítás'.

A jelentésfejlődésnek ezen a fokán kapcsolódik be *nd > d* váltakozással (vö. pl. MNy. XXVIII, 172 stb.) a *hederít, hadarint, hedereg, hederál, hadari, hadar* (*hadaró*, cséphasdaró), *hidor* stb. félek csoportja, amelyeknek először 'fordít, hajladozik, hentereg, kanyarít' stb. jelentéséből lassanként kialakult az elvont 'ügyet vet valakire' fogalom kifejezésére használatos *hederít*, s az 'össze-vissza, gyors beszéd' jelölésére használt *hadar* köznyelvi szavunk. Ez eredetileg konkrét, térbeli mozgást kifejező szavak jelentéstartalmának megváltozására szép példákat találunk a MTsz.-ban: *hederég* (*hedereg, hēderég, hederög*): 1. 'hever, hentereg, ténfereg, láb alatt van (valamely házieszköz)' (Csallóköz, Székelyföld). 2. 'henyél' (Baranya vm., Ormányság). 3. 'inog, mozog, lötyög' (Veszprém vm., Kiskúnhalas). 4. 'ferdén, csűrve-csavarva megy' (Vas vm., Kemenesalja; Győr vm., Szigetköz). 5. 'haboz' (Oroszáza). (Az utóbbi két jelentés sorrendjét — a valószínű fejlődés érzékeltetésére — én cseréltem meg.) A *hadar* 'gyorsan, bizonytalanul beszél = felforgatja a szót' jelentésének eredetére vonatkozólag érdekes adatot tartalmaz a MTsz. *hadarász* címszava utáni rész: 1. 'tapogatózik' (Csallóköz) 2. 'hadarva beszél'. Úgy *hadarászol* a nyelveddel még a kezveddel, mind ahogy ein a zostorommal szoktam. (Gömör vm.)

Az eredetileg térszíni formát jelölő **hop ~ hopp* további származékai tekintetében tehát azt a fejlődést tapasztaljuk, hogy azok hangutánzó - hangfestő elemekkel bővülve előbb az eredeti térszíni forma szemléleti tartalmához hasonló cselekvési (mozgási) fogalmakat fejeztek ki (*hömpölyög, hentereg* stb.) majd pedig ezek konkrét cselekvési vonatkozásainak elhalványulása után lelki vonatkozású jelentéstartalmat is felvettek: 1. 'ügyet vet valakire, hallgat a szavára'; 2. 'össze-vissza, gyorsan beszél'; 3. 'bizonytalanodik'.